

ӘОЖ 81

М.К. Атымтаева

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 2-курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: atymtayeve@mail.ru

«Құтты біліктегі» тұрақты тіркестердің қолданылуы мен семантикалық ерекшелігі

Мақалада XI ғасырдың жұлдызды шығармаларының бірі – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы тұрақты тіркестердің қолданысы қаралады. Ғылыми сипаттама, жүйелеу, тарихи-салыстырмалы, контекстік, құрылымдық-семантикалық әдістерді қолдану арқылы дастанның тілдік табиғаты анықталып, тұрақты тіркестердің семантикалық ерекшеліктері айқындалады.

Түйін сөздер: тұрақты тіркес, ғылыми сипаттама әдісі, тарихи-салыстырмалы әдіс, контекстік әдіс, жүйелеу әдісі, құрылымдық-семантикалық әдіс, семантикалық ерекшелік, тілдік табиғат.

М.К. Atymtayeve

Use and semantic features of expressions in "Kutadgu bilig"

This article describes the poem "Kutadgu bilig" of the prominent Turkish poet, thinker and scholar Yusuf Balasagun (1017—1075). "Kutadgu bilig" ("Beneficial knowledge") - outstanding work of Turkic literature of the Middle Ages. This philosophical work analyzes the meaning and value of human life, and defines the responsibilities and norms of behavior in society.

Poem "The blessed knowledge" Yusuf Balasaguni is the first work of classical Turkic literature. This work - not only political treatise: the poem includes the sum of knowledge in various fields of science and culture of the Middle Ages. It addresses the problem of meaning in life, purpose of man, his place and role in the world. The poem contains the details of everyday life of nomads and hunting goods, where there are sayings, proverbs and aphorisms.

And discusses the use of expressions in "Kutadgu bilig." By the aid of scientifically-descriptive, historical-comparative, contextual, systematic and structural-semantic methods was defined linguistic character of the dastan and identified semantic features of phraseologisms. The authors conclude that that, expressions in dastan is a particularly important factor in the development of science.

Keywords: Expressions, scientifically-descriptive method, historical-comparative method, contextual method, systematic method, structural-semantic method, linguistic character, semantic features.

М.К. Атымтаева

Употребление и семантические особенности устойчивых выражений в «Кутадгу билиг»

В данной статье рассматривается «Кутадгу Билиг» – поэма видного тюркского поэта, мыслителя и ученого Юсуфа Баласагуна (1017-1075). «Кутадгу Билиг» («Благодатное знание») – выдающееся произведение тюркоязычной литературы средневековья. Это – философское произведение, в котором анализируются смысл и значение человеческой жизни и определяются обязанности и нормы поведения человека в обществе.

Поэма «Благодатное знание» Юсуфа Баласагуни является первым произведением классической тюркоязычной литературы. Это произведение – не только политический трактат: поэма включает в себя сумму знаний по различным областям науки, культуры эпохи средневековья. В ней рассматриваются проблемы смысла жизни, предназначения человека, его места и роли в мире. Поэма содержит детали быта кочевников и охотничьего обихода, где встречаются изречения, пословицы и крылатые выражения.

В статье рассматривается употребление устойчивых выражений в «Кутадгу Билиг». Научно описательными, историко-сравнительными, контекстными, систематизированными, структурно-семантическими методами был определен языковой характер дастана и выявлены семантические особенности фразеологизмов. Автор делает выводы о том, что устойчивые выражения в дастане являются особо важным фактором для развития науки.

Ключевые слова: устойчивые выражения, описательный метод, историко-сравнительный метод, контекстный метод, систематизированный метод, структурно-семантический метод, языковой характер, семантические особенности.

Жазба ескерткіштер – қай халықтың болмасын өткен тарихы, мәдениеті, әдебиеті, тілі, тұрмыс-тіршілігі, дінінің өткен тарихынан мәлімет алуға мүмкіндік беретін асыл мұрасы. Тілдің өскен сайын дамуы тамырының терең-

дігімен де өлшенеді. Сондықтан тілді білу үшін әуелі түпкі тамырын зерттеп, тарихын білу – бүгінгі ұрпақтың еншісі.

Біздің қазіргі тіліміздің пайда болу, өсу, дамуының заңдылықтарын, қалыптасу жолдарын

білу үшін ескі түркі жазба ескерткіштерінің тілін жан-жақты зерттеп, қазіргі ана тілімізге қатысы қанша екендігін анықтау қажет.

Осы тұста кейбір ескерткіштердің әлі де өз деңгейінде зерттелінбей отырғандығын айта кеткеніміз жөн. Жан-жақты зерттеуді қажет ететін осындай ескерткіштердің бірі – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны.

«Құтты білік» дастаны XI ғасырдың жұлдызды шығармаларының бірі ретінде өз бойына классикалық түркі әдебиетінің, поэзиясының бірегей қасиеттерінің, эстетикалық тәжірибелерінің нәрін жиған туынды. Қоғамдық-әлеуметтік мақсаты айқын, танымдық талғамы биік поэтикалық құбылыс. Таза әдеби шығарма ретінде ол өзіне дейінгі түркі поэзиясының ішкі заңдылықтары мен барша көркемдік қасиеттерін шығармашылықпен сіңіріп, әдебиеттің кейінгі кезеңдеріне өзгеше даму арналарын ұсынған шоқтықты эстетикалық белес.

Шынайы талантты энциклопедиялық бітімдегі шығарма тарихи түйінді құбылыс. Халықтық сипат, ұлттық мінез-құлық қырлары, сана, дәстүр болмысы солардан бедерленіп көрінбек. Ұлттық ой-сана, менталитет ұзақ сүзіліп, баяу қалыптасатын әрі баянды сақталатын күрделі түзілім. «Құтты білік» дастанының беттерінен де қазақ елінің жаратылысына тән сипаттардың куәгері болғандаймыз. Халқымыздың қанына сіңген әдет-құлықтар, қасиеттер: үлкенге құрмет, кішіге ізет, барға қанағат етушілік, жомарттық пен қонақжайлылық, мейірімділік пен қайырымдылық сынды көптеген адамгершілік өнеге-сипаттар мемлекеттік іс, тұрмыс, өмір, мораль, әдеп-иман тақырыптарын жырлаған тарауларда ақындық ой-маржандарымен астасып жарқырай көрініп отырады да, бір-бірімен ұласып келісті бір тұтас ұлттық бітімді көзге елестетеді. Бала тәрбиесі, әйел алу, жар таңдау, қонақ шақырып, қонақ күту, қызметшілермен, алуан мамандық иелерімен қарым-қатынас жасау жөніндегі тараулардағы осындай мағынадағы ойлар, тұжырымдар халқымыздың қазіргі бойында тумысынан біткен, тұрмысында бар, санамызға ана сүтімен сіңіп, бабалар ақылымен дарыған қасиет-сипаттармен жалғасып, жақын түсіп отырады. Баланы жасынан қолында тәрбиеле, жатқа жіберме, үйінде өсір, өнер-білім үйрет, имандылыққа баулы, еңбекке баста дейді ақын. Ұзын жолдың бойына үй тікпе, тасыған арынды өзенге жақын қонба, қамал қасынан алыс жүргін дейді. Бұлар әдет-

нанымнан да, әдеби шығармалардан да жақсы таныс түйіндер [1, 20].

Басты дереккөз – А.Қ. Егеубаев аударған алғашқы басылым «Жүсіп Баласағұн. Құтты білік» (Алматы, Жазушы, 1986) кітабы. Енді осы еңбектегі тұрақты тіркестердің семантикалық ерекшеліктерін сөз етейік.

Тұрақты тіркестер – екі немесе бірнеше сөздердің тіркесуі арқылы тұтас бір мағына білдіретін сөз тіркестері. Қазақ тіл білімінде бұл термин фразеологизмді тұрақты тіркес, фразеологизмдік бірлік (единица), фразеологизмдік тіркес, фразеологизмдік орам, фраза сияқты атаулармен аталып жүр.

Фразеологияның теориялық негізін қалаушылар ретінде француз ғалымы Ш. Баллиді, Ресей академигі В. В. Виноградовты атауға болады. Ә. Болғанбайұлы мен Ғ. Қалиев «Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты еңбекте: «Фразеологизмдердің өз алдына дербес лингвистика саласы екендігін танытатын негізінен үш белгісі бар. Олар: 1) даяр қалпында жұмсалып белгісі, 2) мағына тұтастығы, 3) тіркес тиянақтылығы», – деп жазады [2, 187].

Қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестер құрылымдық-типологиялық, семантика-морфологиялық, тақырыптық, түрлі аспектілік (этнолингвистикалық, мәденилингвистикалық және т.б.) тұрғыдан XX ғасырдың 40-жылдарынан бастап зерттеле бастады. Қазақ фразеология саласының көшбасшысы І. Кеңесбаев алғаш рет жалпы түркі фразеология ғылымының теориялық негізін салды. Қазіргі уақытта қазақ лингвистикасында фразеологизмдердің теориялық және практикалық мәселелері (Ә. Қайдар, Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиев, С. Исабеков, А. Алдашева, Г. Смағұлова, С. Сәтенова, т.б.), тұрақты тіркестердің стильдік қызметі (М. Серғалиев, Г. Құсимова, Г. Боранбаева), олардың көркем шығармаларда қолдануы (Ө. Айтбайұлы, Б. Шалабай, Х. Қожахметова, М. Жәнібеков), фразеологизмдердің мағыналық, тақырыптық тұрғыдан топтастырылуы (А. Елешева, Р. Жайсақова, Р. Авакова), фразеологиялық бірліктердің жеке категориялары (Ф. Оразбаева, А. Байталиев, Р. Таева), фразеологизмдегі диалектілік ерекшеліктер (Ш. Сарыбаев, Қ. Қалыбаева, С. Мұстафаұлы), фразеологизмдердің жеке тілдер деректерімен салыстыра зерттелуі (А.С. Аманжолов, З. Ахметжанова, Р. Валиханова, М. Әбдіғалиева, П. Дәулетова және т.б.) мәселелері тіл білімінің түрлі аспектілерінде зерттелді. Сонда да қазақ тілі фразеологиялық

қорын кешенді түрде зерттеу бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Дастандағы тұрақты тіркестердің бүгінге жету жолы, түрлену үрдісінің көріністері шартты түрде мынадай ыңғайда жіктеліп қарастырылады:

1) Жұмырланып, жетіліп тілдің поэтикалық ерекшеліктерімен үшқырланып мақал-мәтелге, өнегелік шағын шумақ, жырларға айналып, халық санасына, әдебиетіне шығармашылықпен сіңу арқылы жеткен толғамдар; Мыс.: «Шайтан ісі — абдыраған, асыққан, Асыққан іс ығын бермей жасытқан» (5217). «Асыққан шайтанның ісі» (*қазақ мақалы*). «Кісі сүйсе айыбы асыл көрінер, Сүймесе егер, асылы айып көрінер» (533) «Сүйгеніңнің шұнақтығы байқалмас» (*халық мақалы*).

2) Түпнұсқадағы бәз күйінде, қаз-қалпында сақталған тұрақты тіркестер; Мыс.: «Ұлық болсаң, кішік бол» (4532). «Ақыл көркі тіл, тілдің көркі сөз, Адам көркі жүз, жүздің көркі көз» (274).

3) Мағынасы, мәні, өзегіндегі нәрі, өміршен қағидасы жаңа сөз тіркесімен, жаңа үлгімен жеткен ой-толғамдар; Мыс.: «Өзіңнен де зорлар сөзін қозғаса, Құлағың сал, сөйлеп әуре болма аса» (4116) «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін» (*мақал*); «Күштілерім сөз атса, бас изеймін шыбындап» (*Абай*); «Ас арқауың, онсыз күнің қараңғы, Құлқын-өңеш билемесін адамды» (3667) «Ас адамның арқауы» (*мәтел*), «Құлқынның құлы» т.с.с.).

4) Тіршілік-тұрмыстың үлкенді-кішілі заңдылықтарына айналған рәсімдер; Мыс.: «Өсекшіге араласпа жақындап, Өсекшінің өртер тілі лапылдап» (4212); «Аузыңды бақ, енер содан кесел де!» (4615); «Әдептінің түр-түсі де әдемі» (4604); «Айтарыңды сайлап сөйле, жүректі ер!» (3878); «Сөйлемесең, сөзің саған құл болар, Сөйлеп қойсаң, сені өзі құл қылар...» (3880); «Көңіл жақын болса, жақын алыс жер, Көңілді бақ, алыс кейде қарыс жер!» (3705).

5) Халық даналығына ұласып, ұлттық парасат-сана қисындарымен суарылып, мазмұнын байытқан толғаныстар. Мыс.: «Тіршілікке алданбағын, өшеді, Дүниеге алданбағын, көшеді!»; «Жамандықты қусаң, азап шегесің, Жамандыққа жақсылық қыл, жеңесің!»; «Ақыл бұйда, ере түссең жетелер, Сөйтіп арыз-тілегіне жетеді ер...»; «Ақылдылық асылы ізгі жандардың, кішілікте кісілік бар, аңғарғын...» [1, 22-23].

Ауқымды дастанның ойлары, насихат-уәзипалары осылайша алуан қырымен халқымыз-

дың тұрмысына, салт-дәстүріне, санасына, әдебиетіне сіңіп, кең таралып кеткен. Шығарманың халық рухына осыншама қойындасып, біте қайнасып, өлмейтін өрелі сөзге айналуы сирек құбылыс. Бір жағынан, толғам тереңдігі, көркемдік шындықтың әлеуеті тәнті етсе, екінші жағынан, халықтың өз тәжірибесінен, халықтың өз рухани тірлігінен еркін алып қолданған, игерген мақал-мәтелдері тілге орамды, жүрекке жылы тиіп баурап алады. Ойды ой жаңғыртып, ойды ой дамытып, сан ғасырлық әдеби көркемдік таным диалектикасын алға тартады. «Классикалық түркі поэзиясының тарихы *Құтадғу білік* поэмасынан басталады» [3, 21] деген пікірдің бір дәлелі осындай таза теориялық бітімінен де аңғарылады. Кейінгі кезеңдердегі халық әдебиетіндегі, ауыз әдебиетіндегі, классикалық поэзия үлгілеріндегі ағартушылық мұраттардың бір ұшығы осынау ежелгі дәуір дастанында жатыр. XVIII-XIX ғасырларда жарық көрген, сол кезеңде жазылған туындылардың дені осындай насихат-ғақлия мәнерінде жазылып, саяси-әлеуметтік, моральдық, этикалық мәселелерді батыл да ашық үнмен толғаса, сол арқылы халыққа жол нұсқауды ниет етсе, мұндай этика-дидактикалық бағыттың түп-тамырын тағы да ежелгі түркі толғауларынан табамыз.

I. Кеңесбаевтың авторлығымен шыққан «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» қазақ фразеологиясына ғана емес, қазақ тіл біліміне де қосылған елеулі үлес. I. Кеңесбаев аталған сөздіктегі қазақ тілінің фразеологизмдері туралы жазған мақаласында фразеология туралы: «Тіл-тілдің өзіне тән ұлттық қасиеті оның барлық тарауларынан (ярустарынан) байқалатыны мәлім. Сол қасиет, әрине, тиянақты сөз тіркестерінен де анық көрінеді. Тіл байлығын сөз еткенде сөз байлығы (лексикалық қор) деген топқа осы сөздікте қамтылған алуан түрлі фразеологизмдерді жай, жалпылай жатқыза салуға болмайды. Басқаша айтқанда сөз байлығын тексеретін тіл білімі саласын лексикология деп атайтын болсақ, фразеологизм байлығын тексеретін тіл білімі саласын фразеология деп атау әбден орынды», – деп жазады [4, 589].

Автор аталған еңбегінде қазақ тіліндегі фразеологизмдердің теориялық мәселелерін де жан-жақты қарастырып, болашақ ғылыми зерттеу жұмыстарына бағдар боларлық ғылыми пікірлер айтқан. Қазақ тілінің фразеологиясын зерттеуші ғалымдардың қай-қайсысы болмасын өз зерттеу жұмыстарында бұл еңбекті басшы-

лыққа алады. Біз де «Құтты біліктегі» тұрақты тіркестерді осы сөздіктен көре аламыз. Оны төмендегі тіркестер мен оның беріп тұрған мағынасынан айқын көруімізге болады.

«Жалған дүние» алдамшы, тұрақсыз деген мағынада; «жаратқанға табынды» құдайдан тіледі, аллага жалынды, мінажат етті; «пайдаң тисе» жақсылығың болса; «тілегін тіле» біреудің қамын жеді, өмірін-жүрімін сұрады; «жанын қиып» басын тікті, өзін садаға етті; «шиппа болса» себебі, пайдасы тиді; «ой жіберіп» әр жайға ойша барлау, шолу жасады; «ұйқы қашып» тынышы қашты, бейбітқалты бұзылды, қайғы мазасыз етті; «дұға қылды» аллага жалынды, тілек тіледі; «қызығын көріп» игілігін, рахатын көрді, пайдасын тамашалады; «көңілі құлап» құштар болды, ықыласы түсті; «көзің тігілсең» 1) қадала қарады, тесіле қарады 2) тағдырына көз жіберді ойланды; «басын берер» 1) неден болса да тайынбады 2) өтеуін, төлеуін берді; «күні туса» 1) көксеген мезеті жетті, дер кезеңі келді 2) басынан қиыншылық түсті, істі болды; «барымен базар» қолдағы барға қанағат ету мағынасында; «жаныңды сал» аямай күресті, бар ынта-ықыласын салды, ынты-шынтымен аянбай істеді; «көзі ашылар» 1) көкірегін, сансын оятты, санасы оянды, өмірді білді, таныды 2) сордан арылды, теңдікке, еркіндікке қолы жетті; «тік тұрып» барынша қызмет етті, жақсылап күтті; «ұлық тұтып» дәрежесі жоғары, биік санады; «сөзін ал» 1) айтқанына көнді, дегенімен жүрді 2) уәдесін алды; «дүние қуған» мал-мүліктің соңына түсті, көзі тоймады; «жаласына қаларсын» бөlege басын шатты, айыпты болды, біреудің обалына ұшырады; «қадіріне жете біл» сыйлап, құрмет-теп көрсетті, ардақтап, бағаламай алды, жақсылығын бағалай алды, қадірін түсінді [4],[5].

Бұндай тұрақты тіркестерді шығарманың кез-келген бөйітінен тізбелеп келтіруге әбден болады. «Құтты білік» дастанының бүкіл тіл

орамдары қазіргі қазақ тіліне үндес қана емес, кіндіктес, үлгілес.

Поэтикасы, қоғамдық әлеуметтік мәні жағынан, философиялық терең тұжырымдарымен дүниежүзіне кеңінен тарап үлгерген «Құтадғу біліктен» туған еліміздің рухани, ақиқатты-этикалық тұлғасын, Қазақстан мәдениеті мен әдебиетіміздің кеніш тарихы мен дәстүрін көреміз.

Әдеби аяда, этика-философиялық дастанның көркемдік өнегесі, кейінгі түркі тілдес әдебиеттерге ұласқан дәстүрі, тақырыптық тынысы, халықпен бірге жасайтын өміршендігі айқын сезіледі. Шығарма тақырыптарын шартты түрде: а) имандылық, әдеп-адамгершілік тұғырлары; ә) тіл, білім, ақыл-парасат сипаттары; б) әлеуметтік-қоғамдық түйіндер; в) тұрмыс-тіршілік толғамдары; г) мемлекет түзіп, ел түзеу туралы толғаныстар, д) табиғат, жаратылыс суреттері деп қысқа қайырып топтастыруға болады.

Қорыта келгенде, тілдің тұрақты тұғырын таныта алған түркі тілдес халықтар әдебиетінде дидактикалық сарында жазылған көркем сөздердің ғажайып үлгісі Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде тіл шеберлігі мен сөздің терең мағынасы кеңінен танылған. Жүсіп Баласағұн поэзиясындағы тұрақты тіркестердің мағыналық ерекшелігі, ақын өмір сүрген кезеңдегі түркі тектес халықтың өмір-тіршілігінде қолданыста болған тіркестердің, бүгінгі ғылымдағы тіркестермен синонимдік қатар құрайтын және қолданылу ерекшеліктерімен аса бағаланатын еңбек екенін ескеруіміз қажет.

Жұртшылыққа таңсық, поэтикалық қарымы жағынан алымды әрі қарапайым, әрі ұтқыр тіркестердің даналығы қай ғасырда да тозбасы анық. Тұрақты тіркестердің сонау IX-XI ғасырлардан бүгінге дейін жалғасқан тарихи жолы сайрап жатыр. Оларды әлі де зерделеп, жүйелі түрде зерттеу қазақ тілінің, жалпы түркі тілінің бай мазмұн өрнектерін, мағына құнарын аша түсетіні күмәнсіз.

Әдебиеттер

- 1 Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық: 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ. Егеубаев. — Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. — 536 б. — (Әдеби жәдігерлер).
- 2 Болғанбаев Ә., Қалиев Ф. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы. — Алматы: Санат, 1997. — 255 б.
- 3 История всемирной литературы. — М.: Наука. — Т. 2. — 201 с.
- 4 Кенесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. — Алматы: Ғылым, 1977. — 712 б.
- 5 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ. Егеубаев. — Алматы: Жазушы, 1986. — 616 б.

References

- 1 Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық: 5-т.: Жұсіп Баласағұн. Құтты билік / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түйсініктерін жазған А.Қ. Егеубаев. — Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. — 536 б. — (Әдеби жәдігерлер).
- 2 Болғанбаев Ә., Қалиев Ф. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы. — Алматы: Санат, 1997. — 255 б.
- 3 Istoriya vseмирnoy literatury. — М.: Nauka. — Т. 2. — 201 с.
- 4 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. — Алматы: Фылым, 1977.— 712 б.
- 5 Жұсіп Баласағұн. Құтты билік / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түйсініктерін жазған А.Қ. Егеубаев. — Алматы: Жазушы, 1986. — 616 б.